

i slike predmigracijskoga hrvatskoga jezičnog prostora, a njezino značenje upotpunjuje i činjenica što se njome opisuje i čuva autentičan govor mjesta Hi i Fe od prijetećega zaborava ili nestanka.

Martina Đidara

Jezična raznolikost kao baština čovječanstva

(Claude Hagège: *Halte à la mort des langues*, Odile Jacob, Paris 2000, 402 str.)

Koncem 2000. godine izdavačka kuća Odile Jacob objavila je knjigu *Halte à la mort des langues* francuskoga jezikoslovca Claude Hagègea. U nepune tri godine knjiga je prevedena na tri jezika i ne prestaje buditi pozornost kako stručne tako i cjelokupne svjetske javnosti. Problem izumiranja jezika nikad nije bio aktualniji, pa je i prva godina novoga tisućljeća bila proglašena europskom godinom jezika, a odnedavna se u veljači obilježava i dan materinskoga jezika. U takvim okolnostima Hagègeova knjiga ima posebno značenje, tim više jer dolazi od stručnjaka koji čitav niz godina svojim radovima obogaćuje svjetsko jezikoslovlje: profesor je teorijskoga jezikoslovlja na Collège de Franceu, autor je velikoga broja knjiga o teorijskim pitanjima jezika i o različitim jezicima koje je ponesen strašću istraživača proučavao na područjima od Tihoga Oceana do Afrike, od Sibira do Latinske Amerike. U zadnje vrijeme gotovo

je obuzet plemenitim ciljem očuvanja ugroženih jezika, pa stoga o tome progovara vrlo živo i zauzeto.

Knjiga se sastoji od tri velika dijela: *Les langues et la vie* ("Jezici i život"), *Les langues et la mort* ("Jezici i smrt"), *Les langues et la résurrection* ("Jezici i uskrsnuće"). U prvome dijelu autor jezike smatra živim vrstama, ali naravno ne doslovno, već metaforički: jezici su životna vrela ljudskih zajednica, jezici se rađaju i umiru s njima. Jezici se mijenjaju, prilagođavaju, osiromašuju, obogaćuju. Od života imaju neočekivane crte, sjaj, zamke, različitost. Od života imaju uporan instinkt za trajnošću, zato što, čak i ako umiru pojedinačno, oni ne prestaju postojati kao cjelina. Kao duše bez granica i bez obrisa, jezici su odrazi beskonačnosti. U kritičkome preispitivanju vitalističkih načela u jezikoslovlju XIX. stoljeća Hagège se osobito zadržava na teorijama C. Darwina, A. Schleichera i H.-J. Chavéea, a posebno poglavlje posvećuje, dakako, Saussureovoj opoziciji *langue/parole*. Iz temeljne dihotomije strukturalizma Hagège zaključuje da živjeti i postojati u slučaju jezika nije isto: uska povezanost između jezika i govora vrijedi za jezike koji su živi, ali jezik koji se više ne govori ne prestaje postojati ako te povezanosti nema. Dakle, takozvani mrtvi jezik samo je jezik koji je izgubio govor. Jezici su virtualni sustavi čije djelovanje započinje u trenutku kada ih pretočimo u riječi, ali oni isto tako ne moraju biti pretočeni u riječi da bi postojali. Nijedna živa vrsta nema takvu dvostruku prirodu. Autor se zatim osvrće na neke od uzroka izumiranja riječi odnosno njihova značenja, pa tako govori o ekonomskim i socijalnim promjenama, tabuima (eufemizmima), promjeni značenja, izdvajanju riječi iz se-

mantičkih polja. Na primjeru francuskoga jezika govori i o učincima neologije koji se ne mogu zanemariti. Osobito je zanimljiv niz primjera francuskih riječi koje pomalo nestaju pod utjecajem engleskih sinonima koji su, pak, posuđeni iz normanskoga, a zatim iz francuskoga od XI. do XIII. st.: *approche, challenge, contrôle, initier, majeur, opportunité, pratiquement, réaliser, réhabiliter* danas se sve više rabe u odnosu na *méthode, défi, maîtrise, commencer, important, occasion, quasiment, se rendre compte, remettre en bon état*.

U drugome dijelu *Les langues et la mort* autor upozorava na bitnu razliku između tzv. mrtvih jezika i jezika koji danas izumiru. Naime, jezici drevnih kultura, nekad i sad prestižni jezici grčki, latinski i arapski i danas imaju zavidan status nastavnih predmeta. Osim toga, oni su vrlo "živi", rekli bismo, premda ne možemo reći da ih igdje čujemo u govoru. Jednako tako prestižni bili su i koptski, kasni arhaični kineski, sanskrt, pāli i geez, te mnogi drugi jezici koji nisu imali status klasičnih jezika, ali su ipak ostavili tragove u pisanim spomenicima: sumerski, akadijski, ugaritski, etrurski, gotski, zatim keltski jezici, slavenski i baltički jezici, makedonski, trački, ilirski, starokušitski i mnogi drugi. Klasični, dakle, i ne znači u potpunosti "mrtav". Način na koji jezici danas izumiru osobito je uznemirujuć: izumiru, naime, oni jezici o kojima postoje tek neznatni pisani tragovi, ili oni koji uopće nisu opisani. Tomu se pridružuje i jezični imperijalizam, svojevrsni lingvocid dominantnih jezika jednako tako dominantnih i ekonomski moćnih država. Tri su profila nestajanja jezika: transformacija (rađanje novih jezika, primjerice romanskih iz latinskoga), supstitucija (proces fuzije s

nekim nadmoćnijim jezikom), te ugasnuće (smrt posljednjih izvornih govornika), s time da je danas najaktualnije ugasnuće. U nestajanju jednoga jezika postoji više razdoblja: početno razdoblje ili razdoblje nestabilnosti, predzadnje razdoblje ili razdoblje starenja, te ugasnuće. Potpun ili djelomičan izostanak obrazovanja na autohtonom jeziku prvi je znak nestabilnosti. Isto tako, na izumiranje su osuđeni i oni jezici kojima govori samo odraslo stanovništvo, dok djeca govore jedan ili više jezika koji su strani toj zajednici. Sljedeći vrlo negativan korak u prvome razdoblju je dvojezičnost, i to nejednaka dvojezičnost. U takvoj situaciji Hagège uvodi pojam potkorisnika, tj. govornika koji neki jezik ne govore od rođenja, ali se njime služe nekad bolje, nekad lošije, ovisno o situacijama. Kao primjer navodi se slučaj kečuanskoga u Boliviji u odnosu prema španjolskome, te kreolskoga jezika na Trinidadu i Tobagu u odnosu na engleski. Autor smatra da je posuđivanje u leksiku pojava koja je inače nužna za život jezika, međutim, posuđivanje koje nemilosrdno počne zahvaćati sva područja, a osobito tzv. čvrstu jezgru koju čine fonologija i gramatika, može se smatrati uznemirujućim znakom koji predstavlja prijetnju jeziku. Posuđivanje u situaciji nejednake dvojezičnosti može biti vrlo različito: diskurzivni označitelji dominantnoga jezika otvaraju put leksičkoj invaziji (primjeri kečue i bhojpurija koji posuđuju rečenične konstrukcije iz španjolskoga, odnosno engleskoga) i morfološki kalk (npr. u kanadskome francuskome gdje po uzoru na *the one, the ones* postoji *le celui, le celle, la celle, les ceux, les celles*) samo su dva karakteristična primjera. Ukupnost procesa nestajanja autor još naziva i erozijom po uzoru na geologiju.

Nekoliko je karakterističnih znakova erozije: mijenjanje, odnosno narušavanje čvrste jezgre (gubitak gramatičkih kategorija, promjene u sintaktičkim konstrukcijama – redu riječi, mehanizmu zavisnosti), gubitak recisivnih obilježja (tj. obilježja koja su statistički vrlo rijetka i vezana za specifično uređenje univerzuma, primjerice u jezicima koji imaju posebne sustave imenske klasifikacije ili čak vrlo neuobičajene sustave vremena), analoške ujednačke kojima se uklanjaju nepravilnosti u oblicima te “razrjeđivanje” zgusnutih oblika perifrastičnima, i napokon gubitak stilske raznolikosti. U posljednjem razdoblju erozije vladaju fluktuacije: između fonema, oblika; sva se pravila čine fakultativnima, posvuda vlada slobodna varijacija i stanje kaosa u kojemu je pojedinac s ostacima svoje jezične sposobnosti potpuno izgubljen. Izdvojit ćemo dvije važne pojave karakteristične za stav potkorisnika prema jeziku koji nestaje: purizam i hiperkorekcije. Purizam prije svega zato što sa sobom nosi opasnost od nestručnosti i, naravno, od prevelike upletenosti službene vlasti (primjer nahuatla u Meksiku), a hiperkorekcije jer, jednako kao i nestručno normiranje, mogu biti vrlo opasne ako njihova količina izmakne nadzoru. Nakon takve karakterizacije fenomena nestajanja jezika, slijedi vrlo konkretno poglavlje o tome koliko je danas jezika u svijetu ugroženo i u kojoj mjeri. Danas se u svijetu govori oko 5000 jezika, a na taj broj utječu različiti parametri. Prije svega, Hagège razlikuje jezike u opasnosti od ugroženih jezika: prvima prijeti izravno ugasnuće, a drugi će u takvoj opasnosti biti vrlo skoro. Dakako da se taj globalni okvir može vrlo lako promijeniti pod utjecajem sadašnjega ritma događaja. Najveći broj ugroženih jezika nalazi-

mo u područjima gdje prevladavaju uvjeti nerazvijenosti. Osim toga, u direktnoj korelaciji s nestajanjem jezika svakako je i demografska situacija, odnosno mali broj govornika. Brojčani podatci za različite dijelove svijeta vrlo su zanimljivi: skupina od 22 zemlje jasno se izdvaja znatnim brojem jezika koji se u njima govore, spomenimo primjer Papue Nove Gvineje (850), Indonezije (670), Nigerije (410), Indije (380), Kameruna (270), Meksika (240), Australije (200) i Brazila (200). Od zemalja s jednim jedinim dominantnim jezikom izdvojit ćemo Rusiju, Kinu, Brazil, Sjedinjene Države, Australiju i Meksiko, u kojima su ugroženi jezici brojnih manjina. Stoga jezici u opasnosti podnose ne samo pritisak snažnih jezika s međunarodnom difuzijom nego i pritisak lokalno moćnih, snažno promoviranih jezika. Primjeri kojima Hagège nastoji ilustrirati zemljovid jezika u opasnosti zanimljivi su, impresivni i nadasve potresni: od prevlasti swahilija u Tanzaniji, preko ugroženosti jezika iz porodice maya u Latinskoj Americi, zatim jezika starosjedilaca u prostranstvima Sibira, norveškoga u Americi, židovskih jezika u dijaspori, pa sve do solidne očuvanosti francuskoga u Quebecu. O tome što čovječanstvo gubi nestajanjem jezika najbolje govore dva primjera ljudske genijalnosti. Inicijacijski jezici Australije, Afrike i pretkolumbovske Amerike svjedoče o istančanim aktivnostima duha te o posebnome ustroju univerzuma u tim zajednicama, nestanak takvih jezika nenadoknadiv je za baštinu čovječanstva. Jer, što reći na činjenicu da u jeziku pomo nalazimo pet glagolskih oblika koji na različite načine kombiniraju afiksne i korijene: jedan znači da u tri sudjeluje samo jedna osoba, drugi da je riječ o više osoba, treći da

trkač ima četiri šape pa da je to, doslovno, kojot, jelen ili pas, odnosno metaforički osoba u godinama, četvrti da umjesto jednoga imamo više trkača prethodnoga tipa, a peti da se odnosi na skupinu ljudi u automobilu. Takva točnost u opisu radnji pravi je luksuz koji sebi ne mogu dopustiti suvremene zapadne civilizacije. Hagège se pita: kada bi na svijetu postojao samo engleski, što bismo znali o funkcioniranju ljudskoga duha? Dakako da bismo znali mnogo, ali u sjeni specifičnih obilježja engleskoga ostala bi nebrojena obilježja drugih kultura. Naime, ono što jedna jezična zajednica smatra dostojnim imenovanja, neka druga zanemaruje i tomu ne daje nikakva direktnoga pristupa izrecivomu. Jezična pak znanost ne može se zadovoljiti time da bude aksiomatika na jednojezičnoj osnovi. I upravo zato što jezici nestaju, jezikoslovlje je ugroženo, smatra autor, raznim retorikama koje su potpomognute nedostatkom konkretne činjenične osnove. Tako je slabljenje jezične raznolikosti dugoročno i slabljenje samoga jezikoslovlja. Jer, kako dobiti vjernu i cjelovitu predodžbu o stvaralačkim sposobnostima duha, ako svjedoke ostvaraja koji nisu nigdje drugdje potvrđeni proguta zaborav? Nestajanje jezika treba promatrati kao težak gubitak koji podnosi ono što se naziva “jezičnim genomom” ljudske vrste, odnosno baština jezičnih gena koju predstavlja ukupnost živih i mrtvih jezika od početka vremena. Claude Hagège uza sve pesimistične prognoze ipak nudi i konkretne prijedloge kako se suprotstaviti nestajanju jezika. Čini se da su neki od najvažnijih čimbenika održanja jezika prije svega svijest o identitetu (onakva kakvu su pokazali Bretonci ili Škoti, te isto tako mnogi indijanski narodi Latinske Amerike), ostajanje kod kuće, u vla-

stitoj zemlji, obiteljska i religijska kohezija. Međutim, postoje i konkretne inicijative koje imaju snažan učinak na očuvanje jezika: školstvo, proglašavanje jezika službenim, uključivanje govornika u očuvanje jezika te djelovanje jezikoslovaca. Uloga prvih dviju inicijativa dobro je poznata, međutim, pozornosti su osobito vrijedne uloge govornika i jezikoslovaca. Uključiti govornike u proces očuvanja jezika znači i senzibilizaciju izvana kao i spontano sudjelovanje govornika u promociji vlastitoga jezika. Uloga se jezikoslovaca odvija na dvjema razinama: na konkretnoj razini koja uključuje boravak na terenu, prikupljanje, obradbu jezične građe, sastavljanje priručnika, te na razini osvještavanja govornika, pa je u tome smislu prije svega važno obrazovati jezikoslovce iz reda govornika.

Treći dio, *Les langues et la résurrection*, govori prije svega o uskrснуću hebrejskoga jezika. Taj jezik, koji se nekad nazivao “biblijskim”, i koji se razlikuje od današnjega “izraelskoga” hebrejskoga, imao je onu važnu dimenziju koju Saussure naziva *parole*. Nakon babilonskoga progonstva Židovi se u Jeruzalem vraćaju s aramejskim, koji otada prihvaćaju i elite i mase, pa je postegzilski hebrejski zapravo aramejizirani oblik hebrejskoga. Kada su Titove legije godine 70. uništile Drugi hram, počela je disperzija Židova, koja završava gubitkom države i jezika. U dijaspori hebrejski ostaje svetim jezikom, ali Židovi otada govore jezikom zemalja u kojima su se nastanili. Tako nastaju judeo-jezici, osobito zanimljivi zbog jezičnoga miješanja. U srednjemu vijeku hebrejski u dijaspori ostaje jezikom književnosti, dok kasnije u razdoblju *Haskala* (Prosvjetiteljstvo) počinje oživljavati zahvaljujući nizu briljantnih

umova nazvanih *maskilim* koji su htjeli obnoviti židovsku kulturu. No, uskrnuće hebrejskoga ipak se vezuje isključivo za ime Bena Yehude. Nakon studija u Parizu, on odlazi u Palestinu sa željom da obnovi hebrejski. Djeluje na pet različitih razina: na usvajanju hebrejskoga kao obiteljskoga jezika, na razini novinarstva, obrazovanja, te u izradbi rječnika i osnivanju Odbora za jezik. Njegova upornost, ali i zalaganje čitave zajednice, dovode do toga da hebrejski 31. kolovoza 1918. g. biva proglašen službenim jezikom Palestine, uz arapski i engleski. Tako izraelski hebrejski ima neobično svojstvo: to je govorni jezik nastao iz pisanoga jezika. U ovome dijelu knjige hrvatskomu je jeziku posvećeno posebno poglavlje pod naslovom *La promotion politique d'une langue comme facteur de vie renouvelée: histoire moderne du croate* "Politička promocija jezika kao čimbenik obnovljenoga života: suvremena povijest hrvatskoga". Hagège naglašava da unatoč tome što bi se po nekim unutarnjim kriterijima moglo govoriti o hrvatskome i srpskome kao jednome jeziku (kriterij međusobnoga razumijevanja govornika pod uvjetom da se ne upotrebljavaju dijalektalni oblici), postoje i vanjski kriteriji, prije svega svijest govornika, odnosno način na koji oni žive svoj jezik, po kojima je hrvatski itekako samostalan jezik. Štoviše, naglašava autor, ako se hrvatski naponi nastave (pisano prije 2000. g., op. a.), nije isključeno da će komunikacija među govornicima dvaju jezika postati otežana i da će hrvatski i po prvome kriteriju biti samostalan jezik. Ono što autor sa sigurnošću tvrdi činjenica je da Hrvati u ovome trenutku daju Europi jedan novi jezik, a zaljubljenici u jezike ne bi se smjeli žaliti na to, osobito ako imamo u vidu ranije

opisanu galopirajuću jezičnu kataklizmu.

Knjiga *Halte à la mort des langues* iscrpna je studija vrsnoga jezikoslovca i zaljubljenika u jezike koji diže svoj glas protiv sveopće ravnodušnosti s kojom svjetska javnost promatra kako mnogi jezici nestaju u zaborav. Budući da Hagège upozorava upravo na ulogu jezikoslovaca u suvremenoj društvu, knjiga je nezaobilazno štivo za svakoga jezičnoga stručnjaka. Za hrvatskoga jezikoslovca osobito, jer se hrvatski jezik nalazi na istaknutu mjestu u njoj. U knjizi su tri iscrpna indeksa, a indeks jezika od ukupno 402 jedinice zaokružuje ovaj vrijedan prinos svjetskomu jezikoslovlju.

Ivana Franić

Još jedan pogled u baštinu

(Dragica Malić, *Na izvorima hrvatskoga jezika*, Matica hrvatska, niz Hrvatska jezična baština, knjiga 2, Zagreb 2002, 744 str.)

Unatoč brojnim istraživanjima, intenziviranim u zadnjem desetljeću, još uvijek smo daleko od dana kada ćemo moći s punom sigurnošću ustvrditi kako smo istražili stariju hrvatsku pisanu baštinu. Mnoga djela i tekstovi čekaju svoje istraživače, još nam nedostaje mnogo toga i u tehničkom i u znanstvenom pogledu da bismo se nekim problemima uopće mogli približiti. Bilo bi ipak pogrešno zaključiti da nema razloga za zadovoljstvo učinjenim, prvenstveno stoga što su duboki i čvrsti temelji za mnogovrsna i višesmjerna istraživanja već postavljena.